

Л.Якубова

**ПОЛІТИКА АГРАРИЗАЦІЇ ЄВРЕЙСТВА: СОЦІАЛЬНІ ТА
ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ**

(20-і – ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.)

Початок політики коренізації в Україні був ознаменований критичним загостренням міжетнічних відносин, безпосередньою основою якого було катастрофічне погіршення умов господарювання й економічного відтворення всіх етнічних меншин республіки. За винятком російської та почасти польської й білоруської меншин соціально-економічна політика радянського

уряду 1920-1924 рр. мала наслідком зменшення землекористування меншостей, надзвичайне збільшення податкового тягаря, нестабільність землекористування. Вкрай важкими були умови життя й праці етнічних меншин, що проживали в містах. Величезна більшість містечкового єврейства та дисперсних етнічних меншин ледь животіла в умовах хронічного масового безробіття. Після виходу з голоду 1921 – 1922 рр. раніше замовчувані, ці проблеми з новою силою актуалізувалися, критично підвищивши рівень суспільної конфліктності повсюдно в Україні. Надалі уряд республіки мав якимось реагувати на них, спростаючи гармонізувати суспільні виробничі взаємини й надати їм творчого спрямування. В цих умовах проголошення переходу до політики коренізації виявилось напрочуд своєчасним і в різних соціальних верствах було сприйняте як можливий перехід до якісно нового етапу в соціально-економічній та етнічній історії країни.

Нова економічна політика, політика коренізації й культурна революція, мали запроваджуватися одночасно й протягом нетривалого часу повинні були підготувати економіку країни та її суспільство для нового наступу комунізму. В пакеті соціально-економічних програм, що мали забезпечити “дозрівання” суспільства країни під час перехідного періоду й відповідним чином підготувати його соціальну структуру, окреме місце посідали проекти реконструкції соціальної структури всіх етнічних меншин, найбільшою ж мірою так званих “невиробничих”, тобто таких, в середовищі яких значним був відсоток представників невиробничих професій. Прагнення влади трансформувати соціальну структуру таких меншин спиралося на визначні амбіції більшовицького уряду, який волів таким чином довести правильність марксистського вчення про сутність соціально-класових відносин. Вирішення “єврейського питання”, що було найвагомішою складовою радянської програми соціально-класової реконструкції, набуло протягом політики коренізації визначної суспільної, політичної ваги і справляло не абиякий вплив на міжнародне становище СРСР. Історія відвела Україні центральне місце в здійсненні згадуваної програми, а її досвід вже тривалий час перебуває в центрі уваги науковців.

Надзвичайна актуальність “єврейського питання” та проблеми його вирішення була очевидною з перших років існування радянського уряду. Можна сказати, що більшовики не лише успадкували “єврейське питання” разом з розореною, дезінтегро-

ваною країною, але й до крайності загострили його власноруч. Велика політична вага питання та значний міжнародний резонанс, який воно спричиняло, змушували представників урядових кіл намагатися визначити його сутність у нових історичних умовах і шукати шляхи його вирішення. Серед публікацій міжвоєнного періоду статті, що популяризували погляд КП та українського уряду на забезпечення господарського й етнокультурного відтворення єврейської громади, посідають окреме місце. Статті Ю. Різницького, А. Шліхтера, Я. Кантора, А. Гітлянського та ін.¹ практично повторювали настанови Всеукраїнської наради єврейських секцій КП(б)У 1926 р., яка ухвалила протягом наступних 8-10 років залучити до землеробства близько 20% єврейської людності² шляхом утворення єврейських землеробських переселенських громад у Південній Україні та Криму. В зазначених працях знаходимо цілісне відображення концепції докорінної перебудови соціальної структури єврейської етнічної меншини та, відповідно, основ її етновідтворення. Автори досить детально зупиняються на економічних причинах такого відповідального та далекосяжного соціально-економічного заходу, розкривають у загальних рисах джерела системного державного кредитування, медичної, агрономічної та юридичної допомоги переселенцям, шляхів забезпечення умов для національно-культурного розвитку. З праць названих авторів з'ясовуємо основні регіони єврейської сільськогосподарської колонізації в УСРР, обсяги державного кредитування та допомоги іноземних організацій, що опікувалися єврейськими переселенцями.³

Статті з проблем переселенської політики були одними з найбільш гострих у пресі міжвоєнного періоду. Незважаючи на намагання їх авторів надати публікаціям зваженого характеру, в них очевидно проступала проблема міжнаціональної та соціальної напруги в місцях єврейського колонізаційного руху, яка ґрунтувалася на надзвичайній непопулярності політики в середовищі місцевого селянства. Зокрема, Я. Кантор вимушений був відповідати на питання, чому євреїв переселяють на південь України, а українців – до Сибіру та Далекого Сходу. Він зауважував, що українців за той самий час переселено вп'ятеро більше, ніж євреїв, але для них "фонди півдня України однаково, що краплина в морі".⁴ Автор наголошував, що, зважаючи на республіканські та загальносоюзні плани, 1928 р. почалося переселення євреїв до Біробіджанського району, що надалі

розглядався як основний регіон єврейського колонізаційного руху. Незважаючи на намагання Я. Кантора згладити та пом'якшити настрій статті, в ній яскраво проступала надзвичайно гостра й болюча, як для єврейських переселенців, так і для інонаціонального селянства, проблема перерозподілу землі, на яку навіть у той час не можливо було закрити очі.

Подальші спроби розрядити суспільну думку навкруги єврейського переселення робилися в статті О. Шліхтера з симптоматичною назвою "Правда про єврейське переселення", де йшлося про факти комерційного використання кредитів, порушення норм землекористування, небажання єврейських переселенців працювати на землі тощо.⁵ Аналізуючи негативні факти, що набули широкого розголосу, вмотивовуючи заходи партії й уряду стосовно продовження та активізації переселенської політики, А. Шліхтер, так само, як і Я. Кантор, презентував свою цілковиту підтримку державної соціально-економічної політики, запевняв партійний загаль і селянство в її життєвості й грядущих перемогах.

Такою ж мірою, як партійні популяризатори соціально-економічних заходів радянської влади виявляли свою єдність і одностайність щодо правильності політики переселення, такою ж мірою свідомі євреї та еміграційні українські кола виявляли своє різко негативне ставлення до неї. Так, зокрема В. Жаботинський підтримував думку одного зі своїх дописувачів, який вважав радянську політику єврейської колонізації виміркованим заходом для "збудження ненависті"⁶, розпалювання антисемітизму. Зі свого боку В. Жаботинський, проводячи паралелі з єврейською колонізацією Палестини, вважав становище речей у радянській Україні значно більш небезпечним, ніж на Близькому Сході, підсумовуючи: "...Світ ще ніколи не бачив такої колективної легковажності, як це дратування 25 мільйонів селян у країні, де кожен камінець є пам'яткою гайдамацької трагедії..."⁷

Аналіз історіографії та джерел міжвоєнного періоду свідчить про те, що побоювання В. Жаботинського про подальшу долю свого народу в світлі політики єврейської колонізації були не безпідставними. І закордонна українська преса, і програмні матеріали низки політичних партій засвідчили доволі різку реакцію українства на колонізацію етнічними меншинами, в тому числі й євреями, теренів України. Українська політична еміграція в своїх виступах і партійних органах неодноразово піддавала вбивчій критиці основоположні складові соціально-економічної політики

більшовиків стосовно етнічних меншин. Найгострішими серед них були питання внутрішньореспубліканського перерозподілу земельних фондів, кредитна політика і особливо колонізаційна політика.

Так, зокрема Українська Радикальна Партія на партійному з'їзді 1 лютого 1925 р. в Станіславові відверто назвала радянську політику колоніальною. "Господарська, податкова і торговельна політика пануючої моск. больш. партії на Україні зруйнувала до тла господарство селян, так що укр. трудовий народ хронічно голодує від 1921 р., коли тимчасом окуп. влада вивозить сотки тисяч пудів хліба за границю; здобуту за укр. революції і признану укр. революційною владою землю, оборонило тяжкими жертвами селянство, але за плоди своєї праці веде воно ще тепер завзяту боротьбу. Помимо тої боротьби старається влада передавати укр. землю під чужинець ку колонізацію (Італійці, Чехи і Жиди, Молдаване) або під капіталістичні концесії."⁸

Зважаючи на аргументи політичних опонентів українських більшовиків, слід водночас відзначити їхню тенденційність і упередженість, однобоке трактування лише тих фактів, що дозволяли їм доводити власні політичні амбіції та створювати очікувану картину гноблення іноземцями українців у власних етнічних кордонах. Наголошуючи на тих складових соціально-економічної політики комуністів стосовно етнічних меншин, що надавали останнім певні економічні переваги, опоненти тогочасного режиму водночас закривали очі на такі складові тієї ж політики, як зменшення пересічних норм землекористування громад етнічних меншостей, підвищений, порівняно з українським, податковий тягар, агресивну соціальну політику в селах меншостей тощо.

Отже, висвітлення основних проблем соціально-економічного життя етнічних меншостей в умовах непу та під час колективізації в працях обох політичних таборів відзначалося тенденційністю та однобокістю, підпорядковувалося не меті адекватного відображення соціально-економічних проблем етнічних меншостей та їхнього вирішення, а підтвердженню певних політичних теорій, чи політичній кон'юктурі. Хоч якими фрагментарними й упередженими не були висвітлені в згаданих працях соціально-економічні сюжети, вони свідчили про те, що земельне питання в селянській країні, якою на той час була Україна, попри всі соціально-економічні перетворення більшовиків, залишалося найпотужнішим генератором міжнаціональних суперечностей між її етнічними складовими.

На тлі досить значного шару науково-популярної та політичної літератури 20 – 30-х рр. ХХ ст. виокремлюються малознані наукові розвідки, здійснені науково-дослідними установами в системі Всеукраїнської Академії Наук. Зокрема, слід відзначити працю І. Вейцблїта “Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років”, здійснену в Інституті єврейської культури при Всеукраїнській Академії Наук. Дослідження, основане на широкому статистичному матеріалі, спиралося на використання найсучасніших статистико-демографічних методик, доволі широкий кругозір та дослідницькі інтереси автора. Внаслідок у ній знаходимо цікаві авторські розвідки з демографії українського єврейства, концепції особливостей його соціального розшарування та перспектив демографічного й економічного відтворення.

Серед найбільш цікавих думок, висловлених І. Вейблїтом, слід відзначити наступні. – Економічну підоснову “містечкової проблеми” автор цілком слушно шукав у обставинах дореволюційної історії Правобережжя, так, зокрема, він наголошував, що вже з середини ХІХ ст.. євреї примусово урбанізувалися; пізніше витискалися зі старих професій (шинкарство, оренда); що викликало масовий перехід до ремесла, проте “...перехід до продуктивної праці наразився на непереможну перепону, на штучно обмежений ринок збуту”.⁹

Безумовним науковим внеском автора слід вважати компетентно здійснене демографічне дослідження єврейського містечка протягом 20–х рр. ХХ ст. Так, І. Вейцблїт вивчив по групах демографічні процеси в містечках і вважав, що основною причиною приросту населення дрібних містечок Правобережжя протягом непу була рееміграція.¹⁰ Автор з`ясував, що за період 1897-1923 рр. єврейська людність містечка зменшилася більш ніж на 40%, а 1923-1926 рр. зросла на 18,8% (при нормі природного приросту 57,5%). В 25 містечках Правобережжя за чверть сторіччя зменшення сягало більше ніж 10 разів, а за 4 роки відбудовного періоду приріст склав 233%. Отже, на думку дослідника, “... відбудовні роки припинили дальше тікання євреїв з дрібних містечок Правобережжя, затримали по цих містечках увесь природний приріст і навіть притягли невелику частину євреїв зовні”.¹¹

Доволі цікавими є думки дослідника про майбутнє єврейського містечка в світлі ідей соціалізації села – перетворення його на райцентр і реанімації в такий спосіб колишнього становища містечка в соціально-економічному житті Правобережжя. Вивчаючи

історію розвитку соціально-економічних відносин в єврейській громаді, він також (всупереч офіційним урядовим твердженням) висловив думку, що очікуваного збільшення єврейського селянства не відбудуватиметься, поза як "... планове переселення на землю буде, безумовно, компенсуватися еміграцією євреїв з сільських правобережних місцевостей".¹²

Отже, робота науковця, на відміну від офіційної радянської літератури, розглядала основні питання соціально-економічного життя етнічних меншин республіки значно глибше, віддзеркалюючи й ті нагальні проблеми, що ускладнювали їх тогочасне життя, і доволі складне становище академічної науки, що перебувала під зростаючим ідейним тиском і політичним контролем офіційних установ та поступово збочувалася від дійсно наукового вивчення історії етнічних меншин в Україні.

Наукове вивчення проблем соціально-економічного буття етнічних меншин у 20-х – на початку 30-х рр. стало можливим у новітні часи й активізувалося з виборенням незалежності. Піднесенню цікавості істориків до раніше заборонених тем сприяли не лише їхня новизна, а й розширення методологічних засад та кругозору вітчизняних науковців внаслідок їхнього ознайомлення зі здобутками діаспорних та зарубіжних колег. Якість праць суттєво підвищувалася завдяки дослідженню проблеми не лише в поліетнічної та вітчизняної історії, а й у контексті світової етнологічної думки та міжнародної правової практики захисту прав етнічних меншин.¹³

Проблеми єврейської колонізації зацікавлено й різнобічно опрацьовувалися спеціальними дослідницькими установами (Відділ єврейської історії і культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, Запорізький державний університет), науково-практичними й науковими конференціями ("Еврейское население юга Украины; история и современность" (Запоріжжя, 1991), "Єврейське населення півдня України: дослідження і документи" (1994), "Запорожские еврейские чтения" (щорічні)).

Публікації О. Беренштейна¹⁴ сприяли введенню до наукового обігу документів і матеріалів, що розпочали об'єктивне вивчення історії єврейської землеробської колонізації в міжвоєнний період, критичне висвітлення досвіду державного регулювання в такій складній і дратівливій проблемі. В центрі уваги науковців перебувала низка важливих і малознаних питань, зокрема, організаційно-правове забезпечення єврейської колонізації, діяльності партійних і радянських інституцій, спеціально створеного в 1924 р. при Раді

Національностей ВЦК СРСР Комітету по земельному устрою трудящих євреїв (КОМЗЕТ) та його українського відповідника (УкрКОМЗЕТ), добровільного громадського “Товариства по земельному устрою трудящих євреїв в СРСР”(ОЗЕТ) та його відділення в Україні. В окремих працях йдеться про діяльність закордонних єврейських організацій по допомозі єврейським колоністам у Південній Україні та Криму.¹⁵

Окреме місце серед праць з історії єврейської колонізації в УСРР посідають статті Й. Шайкіна , Я. Хонігсмана, Ф. Турченка.¹⁶ Названі автори з'ясували, що завдяки заходам радянського уряду Україна посіла перше місце в Європі за кількістю єврейського землеробського населення. Погляди й ставлення авторів до проблеми єврейського колонізаційного руху, його соціально-економічних наслідків та інтерпретація його історії є надто індивідуальними й заслуговують на подальше вивчення. Зокрема, вимагають додаткового осмислення соціально-економічні та політичні причини, що обумовили орієнтацію партійно-радянської еліти на розгортання сільськогосподарської колонізації, зародження й розробки даної ідеї як складової непу.

Ф. Турченко, зокрема, вважає, що залученням євреїв до землеробства органи влади намагалися вирішити “єврейську проблему”, сподівалися, що в такий спосіб євреї-ремісники і торговці, приречені на розорення в умовах індустріалізації, матимуть стабільні джерела існування. Водночас Ф. Турченко звертає увагу й на політичні аспекти переселенської політики. Автор вважав, що утворення компактних єврейських поселень та їхнє подальше оформлення у національні адміністративно-територіальні одиниці мало, на думку бюрократії, слугувати розширенню соціальної бази режиму, “...бо у надійності і відданості комунізму українського селянства у них були великі сумніви”.¹⁷ Попри сумнівність твердження, воно дістало підтримку серед інших дослідників історії єврейства. Так, зокрема, Т. Царевська в статті “Кримська альтернатива Біробіджану й Палестині” на її підтримку наводить доповідну записку завідувача єврейської секції РКП(б) А. Брагіна до ЦВК та РНК СРСР (листопад 1923 р.), яка ілюструє лише окремий аспект проблеми.

Значно більш впливовою політичною складовою проблеми, на нашу думку, було намагання протиставити її концепції вирішення “єврейського питання”, що належала сіонізму. Причому, як вірно зауважила Т. Царевська, єврейська колонізація мала б сприяти не лише піднесенню міжнародного престижу радянської влади, а

й підтримувати його економічно за рахунок міжнародних організацій.¹⁸

Серед питань, що традиційно перебували в центрі уваги науковців, було анонсоване В.Жаботинським сприйняття єврейської колонізації євреями та українцями та її вплив на українсько-єврейські взаємини. Хоча власна позиція авторів до проблеми не завжди чітко виявлена, в цілому превалює думка, що колонізація посилювала небезпеку антисемітизму і невдоволення українського селянства проявлялося від початку політики. Посилаючись на архівні джерела, Ф.Турченко відзначає перманентне наростання міжетнічної конфронтації в місцях єврейського колонізаційного руху.

Певні паралелі щодо негативної оцінки політики аграризації єврейства знаходимо також в працях І.Клейнера, М.Панчука та Б.Чирка. Причому, І.Клейнер наголошує на її антисіоністській спрямованості, а М.Панчук, О.Ковальчук і Б.Чирко вважають, що кампанія була чужою єврейській меншині за своєю суттю і закінчилася поразкою.¹⁹ В.М.Мазур назвав єврейську сільсько-господарську колонізацію “авантюристичною акцією” і зауважив, що належними умовами життя та праці євреї-переселенці завдячували активній фінансовій та матеріальній допомозі закордонних єврейських організацій.²⁰ І.Артюх обминає різких оцінок політики аграризації, водночас зазначаючи, що на сучасному етапі розвитку історичного мислення колишні висновки радянських дослідників не сприймаються як безспірні. На його думку не цілком позитивними були й викликані аграризацією зміни соціальної структури єврейської громади. “Далеко не кращим уявляється вже те, що за цілий народ вирішували його проблеми десь нагорі, виправляючи його “класову природу”. Гуманніше було б надати людям можливість проявити свої здібності й ініціативу, надавши їм свободу економічної діяльності й забезпечивши демократичні свободи”.²¹

Відмінним є ставлення до практики аграризації В.С.Орлянського, який в своєму дисертаційному дослідженні²², комплексно дослідивши соціальну структуру та економічне становище єврейства, дійшов висновку, що на початок політики коренізації його “соціальне становище набувало яскраво виражених ознак соціальної катастрофи”. Автор зауважив, що “практично єдиним способом у тих умовах втягнути якнайбільше людей у виробничу сферу могло бути тільки переведення їх у сільське господарство”.²³ Дослідивши основні райони переселення і становище

переселенських колективів Південної України, В.С. Орлянський в цілому позитивно оцінив наслідки аграризації. Зокрема він писав: “Незважаючи на недоліки цього соціального експерименту, можна стверджувати, що переселення євреїв на землю дозволило певною мірою пом’якшити соціальну напруженість у багатьох регіонах України, насамперед на Правобережжі й у прикордонних округах”.²⁴ Розглядаючи політику аграризації як складову практики змінювання соціальної структури єврейської меншості, В.С. Орлянський вважає її безумовно позитивною і наголошує, що завдяки їй вдалося змінити соціальну структуру єврейського населення України і сформувавши її в більш пристосованому для сучасного індустріального суспільства варіанті.²⁵

Таким чином, сучасні дослідники віддають перевагу висвітленню соціальних та політичних мотивів єврейської колонізації. В той самий час суто економічна підоснова політики залишається поза їхньою увагою, що працює не на користь безсторонньому об’єктивному висвітленню проблеми. Відзначаючи помітне прирощення історіографії питання, слід водночас зазначити, що економічні аспекти колонізаційного руху, його соціально-економічні наслідки та вплив на характер міжетнічних взаємин в регіонах єврейського колонізаційного руху в цілому залишилися малодослідженими. Не спромоглися автори названих публікацій дати узагальнюючих оцінок і висновків стосовно єврейського землеробства в Україні як специфічного історичного явища.

Враховуючи надбання сучасної вітчизняної історичної науки, в пропонованій статті робитиметься спроба не лише систематизувати знання з проблеми, а й висвітлити ті проблемні питання, які досі не отримали належного місця в публікаціях з проблеми. Так, вважаючи досить вивченими питання політичних аспектів запровадження політики, участі й її запровадженні спеціальних урядових установ і громадських організацій, ми ставимо собі за мету належним чином вивчити економічні та соціальні наслідки аграризації єврейства; визначити характер впливу політики на зміст “єврейського питання” та “містечкової проблеми”; охарактеризувати історичні перспективи політики; оцінити її вплив на міжетнічні взаємини в місцевостях активної єврейської колонізації, а також з’ясувати соціально-економічні причини її нещасливого завершення.

Ідея аграризації окремих “невиробничих” етносів, або модернізації їхньої соціальної й економічної структури та інтеграції їх таким шляхом до системи соціально-економічних відносин у країні не була чимось новим, випадковим і вигаданим власне більшовиками. Подібні соціальні проекти десятиріччями були частиною великого загального проекту перебудови суспільства Російської імперії, виношувалися й оброблялися російськими та національними демократами, лібералами, представниками офіційних кіл, партій тощо, кожен з яких додавав до спільної ідеї щось своє.

Ідея створення єврейського селянства взагалі не була новою. Незважаючи на періодичне загострення юдофобії в імперії, слід віддати належне її урядові й зауважити, що задовго до організаційного оформлення ідей світового сіонізму царизм намагався сприяти розширенню соціальних обріїв єврейства за рахунок притягнення його до землеробства. Втім, етап єврейської сільськогосподарської колонізації був доволі коротким у багатомілітній історії штучного обмеження економічного зростання єврейської громади і вже наприкінці XIX ст. низка законодавчих актів визначила майбутню злиденність єврейського містечка.

Практика й історія аграризації єврейства урядами Олександра I та Миколи I була надзвичайно цікавим явищем у російській історії, проте здобула більше опонентів, аніж захисників. Офіційні законодавчі акти стверджували, що метою створення єврейських колоній було “полегшення важкого матеріального становища євреїв західного краю”.²⁶ Основною економічною причиною створення низки єврейських колоній Південної України в середині XIX ст. було намагання зняти економічне й демографічне напруження в місцях концентрації єврейства.

Існування єврейських колоній викликало досить гострі суспільні дискусії, знайшовши в суспільних і урядових колах багато критиків. Вже наприкінці XIX ст. затвердилася думка про даремність зусиль уряду, нездатність євреїв до хліборобської праці, економічну неспроможність єврейських сільськогосподарських колоній.²⁷ Поміж тим, зауваження деяких авторів про зовнішню невлаштованість єврейських колоній, певний “дух тимчасовості”²⁸ відверто суперечили відомостям земської статистики. Як досить аргументовано показав А. Карагодін, за основними соціальними та господарськими показниками (площа посівів, забезпеченість робочою худобою і сільськогосподарською технікою) єврейські колоністи не поступалися слов'янському селянству, займаючи

проміжну позицію між ним та високопродуктивними господарствами німецьких колоністів.²⁹

Переконливим аргументом на користь досить високого рівня розвитку продуктивних сил у єврейських сільськогосподарських колоніях є дані про розповсюдження орендних відносин в середовищі єврейських колоністів. А.Карагодін з'ясувавши, що частка великих орендарів (які додатково обробляли понад 25 дес. ріллі на господарство) в єврейських колоніях перевищувала їхню питому частку в населенні повіту вдвічі, назвав це свідченням "...глибокої цікавості єврейських землеробів до хліборобства..." і значного розшарування в середовищі єврейського селянства.³⁰ За його ж підрахунками колонії відзначалися широким застосуванням прогресивної землеробської техніки (букери, жатки, молотарки, сортувальні машини). 18,5% єврейських господарств Олександрійського повіту обробляли лани за допомогою найманих працівників, 10,2% - використовували батраків поруч із власною працею, 47,7% обробляли землю шляхом супряги, а 23,6% - власноруч. Майже п'ята частка єврейського селянства мала до 50 дес. ріллі.³¹ Таким чином, до революції економічні надбання єврейських сільськогосподарських колоній були більш ніж переконливим свідченням спроможності євреїв обробляти землю.

Українська революція та воєнно-революційні події подальших років докорінно змінили соціально-економічні відносини в країні та внутрішній ринок зайнятості. Найголовніші соціально-економічні заходи Центральної Ради (ліквідація поміщицького землеволодіння, скасування смуги осідлості, проголошення правової рівноправності етносів країни), з одного боку, здійснили давно назрілі соціально-економічні перетворення, з іншого, поставили суспільство на межі соціальних катаклізмів, які мала спричинити боротьба за перерозподіл сфер впливу етносів у виробництві й споживанні суспільного багатства.

Розорення єврейських колоній протягом громадянської війни поруч із занепадом містечка надактуалізували питання господарського розвитку єврейської етнічної меншини в Україні. Отже, ідея аграризації єврейства хоча й не була оригінальною, проте в радянських умовах набула якісно нового звучання, економічної гостроти і політичного забарвлення. З площини регулювання господарських і соціальних процесів на середину 20-х рр. вона перейшла в площину боротьби за політичну владу, забезпечення підтримки єврейського електорату. Реанімація радянським урядом

ідей аграризації євреїв була викликана гострими політичними проблемами і безпосередньо була пов'язана з економічною деградацією містечка, як особливого соціально-економічного утворення.

В інформаційній записці ЦК КП(б)У від 12.08.1925 р. "Про єврейське переселення" в УРСР налічувалося 92 містечка з переважаючим єврейським населенням чисельністю 145 701 чол. До особливостей містечка як економічної системи документом віднесене співвідношення між самодіяльним і несамодіяльним населенням, що за даними міського перепису населення України 1923 р. складало 34 : 66 (на відміну від відповідного співвідношення по УСРР – 42 : 58). Питома вага євреїв у містечковому населенні Подільської губернії (де концентрація єврейського населення була особливо високою) досягала 75,1%, в інших регіонах єврейське населення не завжди було переважаючим у містечках, але становило від 30 до 50% їхньої людності. В Одеській губернії, наприклад, таких містечок і невеликих міст було до 70-ти.

В червні 1928 р. в ЦК КП(б)У відбулася спеціальна нарада з містечкової проблеми. На основі даних перепису населення 1926 р. в матеріалах наради наводиться загальна чисельність євреїв в Україні - 1 574 000 чол., а також орієнтовна чисельність євреїв, що проживала в містечках – біля половини від 1 281 615 чол. міських мешканців (тобто близько 600 тис. осіб).

В силу історичних обставин єврейське містечкове населення стало торгівельним посередником між містом й селом, між промисловістю і сільським господарством. Містечкові кустарі й ремісники (за даними губернської статистики 1925 р. в Подільській губернії євреї становили 80% їх складу) в своїй виробничо-торгівельній діяльності гнучко реагували на потреби селянського ринку, заповнюючи своєю продукцією прогалини, створювані великою промисловістю. Не обмежуючись містечковими ярмарками, торговці й кустарі їздили по сільських ярмарках своїх районів і продавали селянам кустарно-промислові вироби та міські товари. Відомості про це знаходимо в документах як загальноукраїнського, так і регіонального рівнів. Проте вже з перших років радянської влади така діяльність стала протиправною.

Протягом непу, як свідчать документи середини 20-х рр., проблема економічної неспроможності та безперспективності єврейських містечок поглиблювалася з року в рік. Реакцією з боку єврейства на поглиблення соціально-економічної кризи єврейства стало збільшення його опозиційності до радянської влади,

зростання сіоністського підпілля, що, власне, спонукало КП(б)У звернутися до вивчення й вирішення єврейської проблеми в УСРР. Вперше цю обставину відзначило партійно-державне керівництво Подільської губернії, яке в середині 1924 р. виявило велику й впливову серед єврейства нелегальну сіоністську організацію. Незважаючи на переслідування, наприкінці року вона виступила серед кустарів із власним передвиборним наказом депутатам на перевиборах Вінницької міської Ради, в якому намагалась захистити інтереси й права єврейських кустарів. Оригінал цього наказу Подільський губком КП(б)У направив в ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б), після чого останній запитав у губкому інформацію про становище кустарів у губернії і роботу серед них.

24 грудня 1924 р. Головбюро єврейських секцій при ЦК КП(б)У розглянуло питання про звернення громадян – євреїв міст і містечок Могилівського округу Подільської губернії до Центрального Бюро Євсекцій при ЦК РКП(б) і ЦКНМ при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті зі скаргами на представників місцевої влади, звинувачених у хабарництві й антисемітизмі. Було прийнято рішення провести обстеження стану справ.

У звіті ЦКНМ за квітень-вересень 1924 р. сутність економічних проблем єврейства охарактеризована таким чином: “В теперішній час з розвитком держторгівлі й кооперації, яка катастрофічно впливає на приватний капітал, ... спостерігається серед євреїв безвихідне становище. Перед ЦКНМ ставилося питання дати вихід більшому населенню, тобто залучити до землеробської праці”.³² Зважаючи на рівень соціальної та політичної напруженості в місцях концентрації єврейства, слід визнати, що єврейська землеробська колонізація була запропонованою урядом альтернативою масовій еміграції єврейства за межі СРСР.

Наприкінці 1924 – в 1925 рр. в Подільській та інших губерніях України Комісією були проведені обстеження умов життя єврейського населення, результати яких виявили надзвичайно гострі проблеми єврейських містечок. Зокрема, вивчення великої кількості заяв і скарг євреїв Поділля підтвердило їх справедливість, про що губком КП(б)У в березні 1925 р. інформував ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б). Місцеві партійні, а, отже, й державні органи, як вказується в інформації, вважали, що в містечках їм “робити нічого” і розглядали податкові пільги та інші “непівські” директиви центральних радянських органів як “вплив на партійців дрібно-буржуазної стихії”. Такі директиви не виконувались і замінялися

місцевою правовою творчістю: податковими утисками, відстороненням від виборів до рад, участі в кооперації. Внаслідок такої політики економічне становище містечкового населення “межувало із злиднями”. Політичний стан єврейства характеризувався їх національною ізоляцією й фінансовою та матеріальною залежністю від допомоги з-за кордону з боку Джойнт, ЄКО та інших організацій. Все це й створило сприятливі умови для росту чисельності і політичного впливу заборонених Радянською владою сіоністських партій та організацій, які в перевибірній кампанії до рад 1924/25 року активно виступили під гаслом “Ради без комуністів”.

Остання обставина, як видно з документів, головним чином і змусила більшовицьке керівництво звернути увагу на містечкову проблему й визначитися щодо її вирішення. 3 квітня 1925 р. секретаріат Центральної Контрольної Комісії КП(б)У підбив підсумки з питання “Про обстеження єврейських містечок Подільської губернії за матеріалами комісії Подільського Губкому і Губ КК”. У прийнятому рішенні, наступного дня розісланому по губерніях, Подільському ГубКК КП(б)У пропонувалося вирішити питання про виявлені обстеженням зловживання, визначити міри покарання винних осіб і прослідкувати за виконанням. Разом з тим в постанові секретаріату ставилося питання перед ЦК КП(б)У про необхідність посиленого обстеження містечок в інших губерніях.

Про те, що становище єврейства Подільської губернії було не винятком, а правилом свідчить звіт інструктора Голоvbюро Євсекції при ЦК КП(б)У Фельдмана про поїздку на Волинь. Документ не датований, але за орієнтованими ознаками відноситься до весни 1925 р. Він зауважує, що кустарі в містечках Волині складали від 35 до 60 % населення і об'єднувалися переважно в постачально-збутові товариства. Місцева влада припустилася низки прорахунків по відношенню до містечкового населення, особливо в податковій політиці. Як наслідок, не більше 20% із 93 обстежених кустарів та ремісників м. Остропіль були спроможні харчуватися і сплачувати державні податки.

У звіті Коростенського окружкому КП(б)У і доповідній записці обліково-розподільного відділу ЦК РКП(б) “Про роботу серед кустарів-одинаків”, датованих кінцем весни 1925 р., зображена аналогічна ситуація із станом містечкового населення Київської губернії: переобтяження податками, заборона участі в кооперації,

демонстраціях з приводу революційних свят, посилення активності і впливу сіоністів.

У двох узагальнюючих документах про сіоністський рух на Україні, підготованих Голоvbюро Євсекцій при ЦК КП(б)У в березні 1925 р. і ГПУ у вересні 1925 р., важкі умови життя євреїв, особливо в містечках, називалися головною причиною зростання чисельності й політичної ваги сіоністів.

Враховуючи проблеми регулювання суспільних і виробничих відносин у занепадаючому містечку, Відділ національних меншин НКВС наприкінці свого існування 14 лютого 1924 р. звернувся до відповідних відомств, зокрема, до НКЗему, з ініціативою про вироблення “в терміновому порядку... організаційної програми єврейського переселенства на вільні землі в районах єврейських колоній за участю представників Відділу нацменшин НКВС та ОРТУ”.³³ Ідея колонізації півдня України ініціювалася ОРТом, який підсумовуючи досвід 1921 – 1923 рр. по притягненню євреїв Правобережжя до виробничої справи, визнав крайню обмеженість місцевих ресурсів. За даними організації в 1921 р. до землеробської праці на Правобережжі перейшли 4290 осіб, яким було надано 5184 дес. землі; в 1922 р. землеробами стали 13954 євреїв, які отримали 14900 дес.; 1923 р. 28328 осіб були наділені 36536 дес. землі. “Ці цифри, - писав ОРТ у листі до Відділу НМ НКВС, - в абсолютному їхньому вигляді не являють з себе нічого значного в республіканському масштабі”.³⁴ Звичайно, вважати здобуті на той час результати хоча б якимось вирішенням проблеми відсутності засобів існування єврейської містечкової бідноти можна було лише умовно, адже ділянка в 1,2 – 1,4 дес. була не спроможна прогодувати її господаря.

На середину 20-х рр. “єврейське питання” як таке включало низку взаємообумовлених складових (господарський занепад містечка, економічне розорення торговців і ремісників, декласування та люмпенізація містечкового єврейства, поширення антирадянських настроїв в єврейському середовищі, збільшення впливу заборонених сіоністських організацій, антисемітизм оточуючого населення та органів місцевої влади) і було одним з найгостріших в Україні. Особливої ж актуальності, за даними ЦКНМ, воно набуло на Правобережжі та Одещині.

В звіті БНМ Київського губвиконкому за березень 1925 р. голова ГВК Гринько змальовував становище містечка наступним чином: “Єврейські кустарі – в тяжкому становищі, інша частина за роки війни практично декласована внаслідок погромів. Ця декла-

сована маса залишається, таким чином, геть необґрунтованою, безперспективною, неактивною й до радянської влади зовсім байдужою... доволі значна частка євреїв, як у губернському центрі, так і в містечках живе виключно з того, що отримує посліжки та підтримку від своїх рідних з Америки...”³⁵

Переселення євреїв на південь України розглядалося ГВКом як “ударний фронт роботи”. Проте переоцінювати бажання євреїв вдатися до землеробства не приходилося. Надану спочатку губернії квоту на переселення 900 сімей, прийшлося зменшити вдвічі. Серйозною перепорою на шляху комплектації переселенських колективів стали вимоги до майнового становища переселенців, що повинні були мати так званій “300-карбованцевий мінімум”.³⁶

Відчутним був потяг єврейських містечкових мешканців до зміни напрямку господарської діяльності на Одещині. Там у 1924 – 1925 рр. 1055 сімей зареєструвалися як такі, що бажали стати землеробами. Проте в окрузі доволі гостро стояло питання нестачі земель і були критично загостреними поземельні відносини в німецьких колоніях. Отже, виокремлених для єврейської колонізації 5000 дес. було не достатньо. БНМ Одеського ГВК вважало, що “потрібно мінімум 15 000 дес., щоби розселити хоча б 1000 сімей”.³⁷

На початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалося 3722 родини (8708 чол.), або ж 11% єврейського населення округи, що бажали перейти до землеробської праці.³⁸ З того ж 1925 р. переселення набуло планового характеру, в округах були створені спеціальні комісії, що опікувалися реєстрацією бажуючих та комплектацією переселенських колективів. У 1925 р. 8-ми округах УСРР зареєструвалося 14 998 родин (близько 73 тис. осіб), а протягом першої половини 1926 р. – ще 80 тис. євреїв, що прагли стати селянами.³⁹

В плані роботи ЦКНМ на 1924 – 1925 рр. притягнення євреїв до землеробської праці посідало центральне місце в низці заходів сприяння економічному розвитку національних меншостей. Планувалося силами спеціальної комісії обстежити єврейське населення “з метою виявлення характеру та розміру його економічної кризи для обґрунтування побудови подальших міроприємств”.⁴⁰ Комісія планувала вже протягом 1924 – 1925 рр. спільно з НКЗемом здійснити реєстрацію та переселення єврейських сільськогосподарських об’єднань на відведені в Катеринославській та Одеській губерніях 35 тис. дес. землі,⁴¹ сприяючи відповідному кредитуванню та фінансуванню переселенців.

Згідно з державною програмою аграризації єврейства територія України була поділена на чотири переселенські райони, звідки планувалося відселити 1 774 тис. чол. надлишкового населення, в тому числі і єврейського.⁴² Для розореної дезінтергованої з економічного погляду країни це було непідсильною справою, проте, ставлячи на революційний ентузіазм і сподіваючись на фінансову підтримку низки іноземних організацій, уряд УСРР розпочав одну зі своїх найбільших соціально-економічних програм за часів непу. В 1925 – 1926 р. було виділено 108,9 тис. дес. землі в Україні та 58,4 тис. дес. у Криму для створення нових єврейських сільськогосподарських колоній. Згідно з постановою ВУЦВК (29.07.1925 р.) “Про залучення єврейського населення до землеробської праці” уряд планував виокремити для переселенців ще 300 тис. дес. землі в Криворізькій і Херсонській округах.⁴³

Раптовість переходу уряду від ігнорування економічних негараздів єврейського містечка до найшвидшого їхнього подолання визначила характер практики аграризації, рівень її господарської підготовленості та дієвості. Обстеження єврейських переселенських колективів в середині 20-х рр. в основних рисах вже діагностували всі негаразди, що були їм притаманні. Спроби уряду створити однотипні, однорідні в соціальному відношенні переселенські громади не увінчалися успіхом. Діапазон господарських показників переселенських колективів був доволі великим: від громад, що відносилися до заможних (таких нараховувалося до 30%)⁴⁴ і намагалися вести змішане господарство, відкриваючи промислові підприємства; до невеликих колективів, що вели нужденне життя.

Характер діяльності перших відверто лякав місцеві органи влади, які не мали на них жодного впливу і побоювалися поширення впливу в їхньому середовищі нелегальних сіоністських та закордонних єврейських суспільних організацій. Завідувач евсекції БНМ Катеринославського губвиконкому Зусманович таким чином змалював суспільну ситуацію, що склалася навкруг цих колективів: “В єврейських колективах, що розташовані на території Криворізької та Запорізької округ, помічений уклон до відкриття промислових підприємств, тобто сільськогосподарських колективів [так у документі. – Авт.] в основу господарства вони не кладуть землеробства, а обмежуються відкриттям підприємств і для відводу очей місцевим властям та земорганам засівають невеликі ділянки землі... Всі члени таких колективів – колишні торговці, іноді й великі, та дуже невеликий відсоток ремісників.

Такі колективи кредитуються органами “Джойта” та “ЕКО”[так у документі. – Авт.], що сприяють відкриттю промислових підприємств, є колективи, що існують всього лише 6 – 7 місяців, а отримали кредити від вказаних вище організацій більше 30 тис. карбованців, окрім того такі колективи кредитуються ще й Держорганами.⁴⁵

“Працівники місць не знають, яку лінію тримати стосовно них”, - підсумовував Зусманович,⁴⁶ з дописів якого очевидно, що подібного ґатунку колективи були економічно незалежними й насторожували місцевих керівників та оточуюче селянство.

Проте більшу частку становили переселенські колективи, становище яких було катастрофічним. Склалися вони переважно з чоловіків, які по декілька років мешкали спільно в непридатних приміщеннях, і не мали можливості перевести свої родини через відсутність житла.⁴⁷ Доволі типовим для таких колективів був випадок, описаний у праці Х. Фінкеля, коли майже дві тисячі переселенців з Херсонської округи через відсутність житла змушені були повертатися на зимівлю до своїх містечок.⁴⁸ Означені колективи, як видно з низки документів, були покинуті напризволяще і самотужки намагалися вибитися з нужди, що було безперспективною справою, адже їх не кредитували ані американські організації, ані Сельбанк. Землепорядження в них завершилося самим фактом нарізки землі. Враховуючи відсутність агрономічної допомоги, з однієї сторони, та навичок землеробської праці, з іншої, не важко уявити реальне становище справ у цих колективах та перспективи, які вони відкривали своїм членам. Зрозуміло, що їх можна було розглядати як відчайдушну спробу містечкової бідноти вирватися з замкненого кола злиденності, але аж ніяк не розрекламовану більшовиками модернізацію соціальної структури єврейства, що мала наблизити його до світлого соціалістичного майбутнього. Саме в таких колоніях у 1927 – 1928 рр. у зв'язку з вимерзанням озимих розпочався голод, що був подоланий централізованими зусиллями.⁴⁹

Низка дослідників, зважаючи на обставини розвитку колонізаційного руху та непроглядне становище єврейських переселенських колективів, вважає спробу аграризації єврейства невдалим “соціально-економічним експериментом”, оцінює її негативно і зазначає, що без закордонного фінансування єврейська колонізація як така була приречена. Допомога іноземних організацій, зокрема, Єврейського колонізаційного товариства (ЕКТ), була справді значною і справляла неабиякий

вплив на настрої єврейських колоністів. За даними ЄКТ від 12 серпня 1925 р. за перші три роки своєї діяльності в СРСР організація вклала у єврейську сільськогосподарську колонізацію 18 млн. франків.⁵⁰ За відомостями Я. Кантора, протягом 1927 р. єврейські закордонні організації для здійснення програми надали 4949912 крб., в той час як держава – 874924 крб., або 17,6% від загальної суми. В той час, як уряд виділяв на переселенське господарство 137 крб. кредитів, “Агро-Джойнт”, ЄКТ та ТРП – відповідно від 740 до 940 крб., що в свою чергу позначалося і на господарському становищі останніх, і на їхніх політичних поглядах.⁵¹

Протягом здійснення програми аграризації єврейства в Україні було створено 162 нові єврейські колонії, 38 з яких розміщувалися в Херсонській окрузі, 74 – в Криворізькій, 25 – у Маріупольській та Запорозькій, 22 – в Одеській та 3 – у Мелітопольській. Проте вже дуже скоро стало ясно, що програма себе не виправдовує фінансово й соціально, вона буксує і створює безліч додаткових проблем.

Вирішення соціально-економічних проблем єврейського містечка проходило під гаслом “реконструкції соціального складу єврейського населення”.⁵² З низки документів і публікацій 20-х рр. зрозуміло, що республіканське й союзне керівництво вважало соціальну структуру єврейства хворою, а своїм основним завданням називало її оздоровлення. На думку керівника єврейської секції ЦКНМ А.Б. Глінського “Містечкова проблема” полягала в тім, що... сотні тисяч декласованих єврейських бідняків, які вимирали з голоду, треба було залучити до виробничої праці, залучити до промисловості та сільського господарства.”⁵³ Підсумовуючи роботу українського уряду по вирішенню містечкової проблеми, він зауважив: “За декілька років, власне, зовсім перероблена та соціальна структура, що створювалася протягом тривалого історичного періоду.”⁵⁴

Спробуємо з`ясувати соціальні наслідки аграризації, залучаючи для вирішення цього завдання інші джерела. - За даними ЦКНМ у 1926 р. євреїв-селян нараховувалося 107 тис. чол. від загальної кількості 160 тис. по всьому СРСР. Протягом 1926-1931 рр. було розселено у примістечковій зоні 37 тис. чол., і єврейське землеробське населення склало 8,7% від загальної кількості євреїв УСРР. У 1929 р. питома вага єврейського селянства становила 9,8%. До 1931 р. за межі України було переселено більше 12 тис. осіб. (0,8%). - Зважаючи на останнє,

заяви А.Б. Глінського, виглядають як політичне фразерство. Звичайно, певне покращення умов існування 10% єврейства республіки також було важливою суспільно значущою справою, проте про жодну докорінну перебудову соціальної структури єврейської меншини та вирішення містечкової проблеми зарано було говорити.

Слід зазначити, що питання аграризації стало одним з найгостріших не лише в суспільному, а й у партійному житті країни, що саме по собі говорило про великі проблеми, що супроводжували його опрацювання. Наводячи згадувані відомості про збільшення єврейського селянства, А. Глінський, відстоював на той час непохитну партійну позицію і писав: “Це настільки велике досягнення, що знаходяться навіть такі розумники, які говорять, що треба припинити переселення. Інші зауважують, що вже не вистачає контингентів. Між тим обстеження одного єврейського містечка в Ружинському районі показало, що там і зараз є 30% позбавленців, з яких більша половина – декласована біднота. Відомості з інших містечок також вказують на існування ще багатьох тисяч родин, які можна буде переселити на землю. Тому в 1931 р. на Україні намічене переселення на землю ще 7 тис. родин.”⁵⁵

Слід зауважити, що ставлення українського уряду до проблем зі здійсненням аграризації залишалося доволі стабільним з початку її презентації до переходу до суцільної колективізації. В 1927 р. I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин висловила свою цілковиту підтримку політиці аграризації. Постанова по єврейській секції займає дев'ять сторінок тексту, з яких три присвячені економічній роботі серед єврейства. На них в загальних рисах представлена програма українського радянського уряду по соціально-економічній перебудові єврейської меншини, зокрема, означені заходи по притягненню єврейських трудящих у промисловість і транспорт, кустарну промисловість, підвищення кваліфікації робітників і боротьби з безробіттям і окремо – заходи по аграризації єврейства.⁵⁶ Нарада пропонувала не лише очолити й керувати єврейською колонізацією до Південної України та Криму, а й далі розвивати містечкове культурне землеробство (виноградарство, хмільництво, тютюнництво, буряківництво) поруч із здійсненням меліорації боліт Полісся, а також сприяти економічному піднесенню старих єврейських землеробських колоній.

Виступаючи на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, А. Глінський у доволі різкій формі виступив

проти І. Вейцблита на захист політики аграризації, назвавши останнього ліквідатором.⁵⁷ Причиною вбивчої крити історика стали висловлені ним міркування про те, що не аграризації, а втягненню євреїв до великої промисловості належить першість у вирішенні містечкової проблеми. На нараді суспільна думка про непристосованість євреїв до землеробської праці була кваліфікована як думка класового ворога. Уряд вважав, що переселенці доволі швидко опанували нову галузь виробництва, на підтвердження чого наводилися дані про розширення посівних площ, інтенсифікацію господарств, а найперше – про рівень колективізації у переселенських колективах. (1931 р. колективізація охопила 86% переселенських колективів.⁵⁸)

Іншою складовою перебудови соціальної структури єврейського містечка було залучення його населення до промисловості. В 1931 р. рівень кооперування кустарів в єврейському середовищі був найвищим у республіці: з загальної кількості 135 тис. кустарів було кооперовано 110 тис. Більш-менш значним став відтік єврейської бідноти до промисловості лише з початком індустріалізації: з 18 тис. єврейської молоді, які були підготовані фабзавучем протягом 20-х – на початку 30-х рр., 10 тис. припадало на 1930/31 рік. 1931 р. уряд планував видати 29 тис. нарядів для забезпечення євреїв місцем роботи у промисловості та будівництві, причому за розрахунками частка євреїв-працівників повинна була перевищити питому вагу службовців.⁵⁹

Отже, загальна частка кооперованих кустарів та робітників мала скласти близько 10% (150 тис. осіб), а спільна частка залученого до землеробства та промисловості єврейського населення становила б близько 20%. Такими були результати перебудови соціальної структури єврейства на 1931 р. і вони були названі А.Глінським “копосальним досягненням”, яке стало можливим лише в умовах радянської країни.

Будь-яка критика політики на той час стала вже нереальною. Висвітлення практики вирішення аналогічних проблем єврейської діаспори в Польщі та Західній Європі відбувалося у формі беззастережного критиканства. Спростовувалися всі намагання закордонних єврейських громад здійснити “продуктивізацію єврейської молоді”, тобто, залучення її до виробничих галузей: землеробства, будівництва, ремесел тощо⁶⁰, незважаючи навіть на те, що роль останніх у здійсненні єврейської землеробської колонізації в СРСР була величезною.

Підсумуємо наслідки політики на початок 30-х рр. - Багаторічні й нелегкі зусилля республіканського уряду по зміні соціальної структури єврейської меншини закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20% єврейської громади, що, звичайно, було важливою справою, особливо для самих тих людей. Проте, величезна більшість меншини – близько 80% - зберегла традиційний спосіб занять і життя, і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії. Чому?

Складне економічне становище єврейства не було лише українською проблемою. Більшою чи меншою мірою криза надлишкової пропозиції традиційних для єврейства професій невиробничої сфери була характерною для Європи 20-х рр., що було проявом загальної економічної кризи у післявоєнні часи. Велика питома частка представників невиробничих професій у середовищі євреїв сама по собі не була виявом “хворобливості” соціальної структури етносу і не могла викликати економічний занепад громади в цілому. Причиною економічних проблем меншини були не особливості її структури, а економічна криза в країні, що не давала соціального замовлення на неї. Воєнний комунізм, натуралізація сільськогосподарського виробництва, централізація й одержавлення механізмів товарообміну, граничне обмеження споживання товарів повсякденного вжитку та послуг зробили ці професії непотрібними суспільству, сфера обслуговування в умовах мізерної платоспроможності населення звелася до мінімуму.

Проте, представники вільних професій не поспішали змінювати обставини свого господарювання. Причин було декілька. Як вказувалося, радянська доктрина єврейської сільськогосподарської колонізації була пов'язана зі значними витратами, межувала на грані повсякденного подвигу, на який були здатні далеко не всі мешканці єврейських містечок. Величезна їхня більшість воліла бідувати й перебиватися випадковими заробітками, аніж боротися за виживання в безводному степу, в умовах господарської та побутової невлаштованості, ворожості місцевого селянства. З початком суцільної колективізації єврейські переселенці в першу чергу стали об'єктом політики одержавлення сільськогосподарського виробника й масова колективізація єврейських землеробських колективів відштовхнула містечкове єврейство від самої ідеї аграризації.

Заяви уряду про можливості продовження політики не відповідали дійсності. Земельні ресурси республіки були вже перерозподілені, українське селянство в низці місцевостей потерпало від малоземелля. Отже, подальше збільшення єврейського селянського класу могло перетворитися на фактор внутрішньої дестабілізації суспільства, проте не було спроможне вирішити проблему в цілому. Адже новостворювана соціальна структура громади виглядала як щось доволі випадкове, невідповідне соціальній структурі як доіндустріального суспільства, так і індустріального.

Визначальним чинником, що вплинув на згортання соціальних процесів, які тільки-но розпочали набирати силу, став фактор часу. Створення єврейського сільськогосподарського виробника та стимулювання кооперації в середовищі кустарів з історичної точки зору були приречені, адже сама історія УСРР відвела на їхнє існування якихось п'ять років, за які, зрозуміло, вони не могли сформуватися.

Радянські та партійні функціонери доволі швидко втратили інтерес до ідеї аграризації єврейської меншини. Проявом явного охолодження урядовців, з одного боку, та надзвичайного загострення суспільної думки навкруг єврейського колонізаційного руху, з іншого, стало обговорення проблеми єврейської колонізації на шпальтах центральної республіканської партійної преси. Висловлення позиції провідних урядовців з результатів і перспектив єврейського переселенства в Україні на межі 20-30-х рр. було вимушеним і симптоматичним. Акцентуючи увагу на об'ємах державної допомоги переселенцям та розтлумачуючи факти зловживань нею з боку останніх, закликаючи "несвідоме" оточуюче селянство прихильно ставитися до своїх нових сусідів, уряд послідовно обминав з'ясування наслідків політики аграризації єврейства. Визначаючи кількість переселених родин, наданих кредитів і збудованого житла, урядовці не наводили жодних показників новостворених єврейських господарств і практично не характеризували господарське та побутове становище новостворених земельних громад, колективів тощо. З контексту виступів партійних функціонерів з'ясовується доволі механістична концепція вирішення єврейської проблеми в Україні, сутність якої полягала в масовому виселенні надлишкового населення з регіонів аграрного перенаселення і наданні йому можливості займатися селянською працею. Проте, факт надання єврейству можливості працювати на землі в соціально-економічних умовах радянської

України сам по собі був не спроможний виправити загальний занепад єврейської громади з низки взаємообумовлених причин.

Першою і найбільшою перепорою на шляху успіху аграризації стала власне практика здійснення єврейської сільськогосподарської колонізації, тобто, система заходів і підходів до комплектації переселенських громад та їхнього облаштування. Дореволюційні дослідники єврейської сільськогосподарських колоній одним з факторів часткового занепаду колоній, тобто, певного зменшення початкової кількості господарств, вважали економічну малопотужність переселенців, які рекрутувалися урядом з найбільш необхідних верств містечкових ремісників і торговців. Що ж до радянської концепції єврейської колонізації, то вона так само, ба, навіть, більшою мірою була зорієнтована на аграризацію найбільш необхідних верств єврейської людності. Низка нормативних документів жорстко контролювала включення до переселенських артілей дрібних торговців та ремісників, які використовували найману працю.

Значно ускладнювало організацію переселенської справи й неврахування демографічних особливостей єврейської громади, зокрема, причиною недовиконання нарядів на переселення стало положення про комплектування переселенських родин, де б на п'ять їдців приходилося щонайменше три працездатних особи.⁶¹ На перших роках запровадження політики збільшення кількості колоністів стримувало запровадження так званого переселенського мінімуму, коли потенційний колоніст повинен був мати 300 крб. для облаштування на новому місці.

Зі свого боку держава зобов'язувалася допомагати переселенцям облаштуватися на новому місці й сприяти кредитами,⁶² проте, реальні її можливості не здатні були забезпечити й 1/5 потреб новоявлених колоністів.

Порівнюючи обставини єврейської сільськогосподарської колонізації, слід зауважити, що радянська модель з економічної точки зору незрівнянно поступалася тій, що була запроваджена в Південній Україні в середині XIX ст. Переселення взагалі, а докорінна переорієнтація напрямків господарської діяльності, зокрема, саме по собі вимагало певної рішучості з боку населення, для якого це було новим видом господарської діяльності, та неабияких зусиль і витрат з боку держави, яка його організовувала. Порівнюючи умови створення нових сільськогосподарських колоній, не важко побачити докорінні відмінності в спрямуванні зусиль розділених часом урядів. Перший, надаючи

переселенцям значні земельні ділянки (30 – 40 дес.), звільняючи їх протягом десятиліть від податків, призначаючи для них кураторів зі взірцевих німецьких господарств, прагнув з часом мати в місцях утворення єврейських сільськогосподарських колоній міцні господарства, що, власне, відповідали тогочасним уявленням про взірцеві господарства фермерського типу.

Радянська практика єврейської сільськогосподарської колонізації створила найчисельнішу в Європі армію єврейського селянства (близько 98 тис.)⁶³, проте його господарські показники відповідали середньоукраїнським стандартам дрібнонадільного маломіцного селянства. Типове господарство в новостворених колоніях пересічно мало від 2 до 2,75 дес. землі на їдця, 0,5 голів робочої худоби, 0,5 плуга, 0,05 сівалки, 0,4 голів продуктивної худоби. Безкінними були 70% переселенських господарств, а безкоровними – 60%.⁶⁴ Таким чином, за економічними характеристиками більшість єврейських колоністських господарств склала величезний шар бідного селянства, яке щоденно боролось за виживання. Основна мета переселення – певне розвантаження соціального напруження в єврейських містечках була вирішена, проте результат, відчутний принаймні в перші п'ять років, був доволі нестабільним і з економічної, і з політичної точки зору.

Отже, *другою перепорою на шляху успіху аграризації* стало господарське становище новоствореного класу єврейського селянства, яке в цілому можна охарактеризувати як надзвичайно тяжке. Воно, безумовно, перебувало в безпосередньому зв'язку з окресленою вище практикою здійснення колонізаційної політики, що не створювала найсприятливіші умови господарювання на землі (як це було з іноземною колонізацією при царизмі), а лише пропонувала певну альтернативу злиденному й безперспективному животінню декласованої єврейської бідноти, повністю позбавленої засобів виробництва й існування. Умови життя нових землеробських колоній були критичними. В низці архівних документів ми маємо красномовні описи перших кроків містечкової бідноти на шляху опанування професією селянина.

В світлі описаного вище доволі сумнівним, скоріше, обмеженим, видається підхід дослідників, які серед причин запровадження політики віддають перевагу намаганням більшовиків істотно розширити свою соціальну базу на селі за рахунок відданого єврейського колоніста. З переважної більшості джерел видно, що більшовики не лише не набрали додаткових балів за допомогою політики аграризації, а й втратили частину тих, що

мали до її запровадження. Серед причин, що привели до такого результату, безумовно, слід назвати надзвичайно важке становище єврейських переселенців, які мали свої претензії до бездіяльних і безвідповідальних місцевих органів влади; критичне загострення поземельних суперечностей в місцях створення колоній; безкарний шабаш податкових органів, що порушуючи умови переселення і граючи на різниці землекористування в багатонаціональних районах, вкрай загострили взаємини між різними етнічними та соціальними групами селянства по всій Південній Україні.

Отже, *третьою найбільшою перешкодою на шляху* розвитку й успіху єврейської колонізації як довгострокового соціально-економічного заходу стало очевидне більшовицькому урядові превалювання негативних наслідків аграризації над позитивними. Історія іноземної колонізації в Новоросії показала, що при умові господарського та податкового сприяння, на адаптацію переселенців потрібно щонайменше десятиріччя. За цей час повністю адаптувалися економічно міцні німецькі й чеські переселенці. Що ж до етнічних груп, які на новому місці змінювали напрямок господарювання (як це було, скажімо, з євреями та греками), то цей термін розтягувався на 30-50 років. Лише на середину 30-х рр. ХХ ст. в кращому випадку можна було реально підбивати підсумки політики як такої. Між тим, думка про її марність, нездатність євреїв до сільськогосподарської праці досить швидко стала поширюватися вже наприкінці 20-х років. І реальною її основою були не економічні факти (тогочасне становище колоній відповідало етапу адаптації колоністів та шаблю розвитку продуктивних сил у країні), а, власне, неготовність багатонаціонального українського суспільства в цілому, та селянства, як класу, зокрема, поступитися на користь євреїв, чи когось іншого, омріяною землею. Селянство в регіонах колонізаційного руху повсюдно було не спроможне зрозуміти політики, яка віддавала землю в руки прийдешніх, коли її було замало для місцевих.

Ця обставина так швидко й безповоротно політизувала "несвідоме" місцеве селянство, що його чимдалі складніше було стримувати. Отже, якщо хтось з тогочасних політичних діячів сподівався віднайти опору режимові в особі єврейських переселенців, то він прорахувався і замість політичних дивідендів одержав розширення опозиції, як за рахунок колоністів, так і багатомільйонного власного селянства. Подальше розпилення земельних ресурсів республіки в руках дрібних одноосібників вело до очевидного стримування розвитку продуктивних сил

країни та політичної ескалації. Сама ж колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства, яке, щоправда, і без неї не відзначалося цілісністю. Цілком зрозумілими й детермінованими були вимоги й претензії до політики з боку титульного етносу та втягнутих у конфлікт етнічних меншин. Фактом є й те, що і перший і другі були громадянами однієї країни й мали рівні права на належні умови для етновідтворення. В цьому розумінні відповідність колонізаційної політики завданням господарської відбудови країни в цілому, господарському відродженню етнічних громад та інтересам внутрішньої стабілізації суспільства видається доволі суперечливою і вимагає подальшого вивчення.

-
- ¹ *Різницький Ю.* Жовтнева революція і єврейське питання // *Життя й революція.* – 1925. - №9. – С.71-77.; *Шліхтер А.* Правда про єврейське переселення (Із звітної доповіді про результати обслідування єврейських колонізаційних висілоків) // *Більшовик України.* – 1927. - №9. – С.18-33; *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні // *Більшовик України.* – 1928. - № 11. – С.39-49; *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні. – Х: Держвидав, 1929. – 32 с.; *Сапов І.* Єврейський національно-територіальний район // *Більшовик України.* – 1928. - №14. – С.89-102; *Гітлянський А.* Обслуговування нацменшостей в Барському районі // *Радянська Україна.* – 1931. - №3-4. – С.75-76.; *Фінкель Х.* Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. – Харків: Держвидав, 1926. – 71 с. та ін.
- ² *Известия ЦК КП(б)У.* – 1926. - №2. – С.45-49.
- ³ *Кантор Я.* Єврейське хліборобство... – С.39-49.
- ⁴ Там само. – С.45.
- ⁵ *Шліхтер А.* Правда про єврейське переселення... – С.23, 31 та ін.
- ⁶ *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. – К., Республіканська асоціація україно знавців, 1991. – С.117.
- ⁷ Там само.
- ⁸ *Національні процеси в Україні: історія і сучасність.* Док. і матер. Довідник. У 2-х част. – К., 1997. – Ч.2. – С.53.
- ⁹ *Вейцблїт І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. – Кременчук, Державне видавництво “Пролетар”, 1930. – С.88.
- ¹⁰ Там само. – С.126-128.
- ¹¹ Там само. – С.129.
- ¹² Там само. – С.151.
- ¹³ *Курас І. Ф.* Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999.
- ¹⁴ *Беренштейн О.* До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20 – 30-ті роки ХХ століття (теоретико-історичний аспект) //

Запорожские еврейские чтения. Випуск 3. – Запорожье. – 1999. – С.66-69; його ж. Демографічні аспекти життєдіяльності євреїв України у 20-30-х роках ХХ століття // Наукові записки ІПіЕНД. – 1998. – Випуск 4. – С.10-17.

- ¹⁵ *Орлянский В.* Переселение евреев Украины в 20-е гг. Социальные аспекты // Єврейське населення півдня України: дослідження і документи. – Запоріжжя, 1994. – Випуск 1. – С.66-72; *Сопенко С.* О деятельности Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТа) в 20-е гг. // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. – Запорожье, 1990. – С.70-71; *Сотниченко В.* Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20 – 30-ті роки ХХ століття // Наукові записки ІПіЕНД. – 1998. – Випуск 4. – С.89-94. та ін.
- ¹⁶ *Турченко Ф.Г.* Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1993. – С.245-245; *Хонігсман Я.* Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. – 1993. - №9-10. – С.160-167; *Шайкин И.* Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С.108-114.
- ¹⁷ *Турченко Ф.Г.* Назв. Праця. – С.247.
- ¹⁸ *Царевская Т.* Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине // Отечественная история. – М. – 1999. - №2. – С.121.
- ¹⁹ Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. – С.41.
- ²⁰ *Мазур В.М.* Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921 – 1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. н-к. – Х., 2000. – С.12.
- ²¹ *И. Артюх.* Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах ХХ века (по документам Госархива) / Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Харьков-Запорожье: "Еврейский мир", 1998. – С. 153.
- ²² *Орлянский В.С.* Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України в 1920 – 1930-ті рр.: Автореф. дис... д-ра іст. н-к. – Д., 2002. – 42 с.
- ²³ Там само. – С.23, 25.
- ²⁴ Там само. – С.26.
- ²⁵ Там само. – С.31.
- ²⁶ Еврейские земледельческие колонии // Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. – СПб., 1894. – Т.22. – С.480-483.
- ²⁷ *Карагодин А.* Еврейские колонии Александровского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX в./ Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Харьков-Запорожье: "Еврейский мир", 1998. – С.97-118.

-
- ²⁸ Див. наприклад: *Августиневич Э.* По поселениям и колониям в Новороссии // Труды Вольного экономического общества. – М., 1882. – Т.3. – С.35.
- ²⁹ *Карагодин А.* Назв. праця. – С.108-117.
- ³⁰ Там само. – С.112.
- ³¹ Там само. – С.115.
- ³² ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.10, арк.118.
- ³³ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.2, арк. 32.
- ³⁴ Там само, арк. 36.
- ³⁵ Спр.17, арк. 159.
- ³⁶ Арк. 185-186.
- ³⁷ Арк. 247.
- ³⁸ Спр.17, арк. 13.
- ³⁹ Національні меншини на Україні. – Х.: Центрвидав, 1925. – С.23.; ЦДАВО України, ф.413. оп.1, спр.20, арк. 9.
- ⁴⁰ Спр.5, арк. 3.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Спр.51, арк. 16.
- ⁴³ Спр.52, арк. 5.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф.413. оп.1, спр.16, арк. 86.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Арк. 85.
- ⁴⁷ Арк. 84.
- ⁴⁸ *Фінкель Х.А.* Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. – Х.: Держвидав, 1926. – С.36.
- ⁴⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2689, арк. 10.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.147, арк.143.
- ⁵¹ *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні. – Х.: Держвидав, 1929. – С.21.
- ⁵² *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине. – Х.-К., 1931. – С.53.
- ⁵³ Там само. – С.54.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Там само. – С.55.
- ⁵⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8-11 января 1927 года: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков, 1927. – С.187-190.
- ⁵⁷ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27-30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановление. – Москва-Харьков-Минск, 1931. – С.43.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – С.56-57.
- ⁶⁰ Там само. – С.58.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф.413, оп.1, спр.263, арк.14.

-
- ⁶² Зокрема, до кола обов'язків держави входило будівництво будинків для переселенців. Такі хати розміром 3 x 5 м. коштували державі близько 530 крб. - Див.: *И. Артюх*. Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах XX века (по документам Госархива) / Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. – Харьков-Запорожье: "Еврейский мир", 1998. – С.151.
- ⁶³ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х.: Основа, 1997. – С.85.
- ⁶⁴ Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. – Х.: Держвидав, 1929. – С.11.